

प्रकरण पहिले
कादंबरी संकल्पना व स्वरूप

प्रकरण १ ले

कादंबरी : संकल्पना व स्वरूप

प्रस्तुत प्रकरणात कादंबरीची संकल्पना स्वरूप, कादंबरीचे घटक व कादंबरी वाङ्मयप्रकाराचा आढावा घेण्याचे योजले आहे. 'कादंबरी' हा वाङ्मय प्रकार जीवन प्रवाहाबरोबर चालणारा, वाहणारा, बदलत जाणारा साहित्यप्रकार आहे. त्यामुळे कादंबरीचा अनेक दिशांनी आपणास अभ्यास करता येतो. नेमक्या कोणत्या दिशेने प्रवास केल्यास तिचे मर्म अचुकपणे आपल्या हाती लागेल याचा उलगाडा अजूनही व्हायचा आहे. अभ्यासकांनी आकलनाच्या बाबतीत आव्हान देण्याचे फार मोठे सामर्थ्य ह्या वाङ्मयप्रकारात असल्याचे नमुद केले आहे. कादंबरीच्या घडणीमध्ये जीवनविषयक जाणीवांचा सहभाग स्पष्ट होतो. म्हणून आज कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार सर्वात महत्त्वाचा प्रमुख वाङ्मयप्रकार असल्याचे मान्य केले आहे. तिच्या लोकप्रियतेची अनेक कारणे दिसून येतात. ती म्हणजे कादंबरीने, कविता, कथा, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, पत्र, निबंध, ऐतिहासिक ऐवज या सर्व वाङ्मयप्रकाराची आणि वाङ्मय वाचकाची एकात्मता साधलेली आहे. त्यातूनच कादंबरीने आपले स्थान निश्चित केले आहे.

'कादंबरी' वाङ्मयप्रकाराचा अभ्यास करताना लेखकांची जीवनदृष्टी महत्त्वाची मानली आहे. या जीवनदृष्टीच्या व्यापकतेवर, सखोलपणावर आणि मौलिकतेवर कादंबरीचे महत्त्व अवलंबून असते. ही जीवनदृष्टी संपन्न बनविण्यासाठी लेखकाने सुक्ष्म निरीक्षण माणसाच्या मनोव्यापान्याच्या गुंतागुंतीचे ज्ञान जीवनाचे आकलन इत्यादी गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. लेखक कादंबरीत काही व्यक्तीच्याद्वारा जीवनाचे आपले निरीक्षण व आकलन प्रकट करित असतो. म्हणून जीवनातले तरलक्षण पकडण्यापासून ते संपूर्ण समाजजीवनाचे दीर्घकालीन जीवन चित्रण करण्याकडे

कादंबरीकार प्रयत्न करीत आहे. साहित्यातील एक समृद्ध दालन म्हणजे मराठी कादंबरीचे विश्व होय.

कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार महाकाव्यासारखा आहे. महाकाव्याप्रमाणे कादंबरीमध्ये लोकसमुहाचे जीवन चित्रण केलेले असते. त्यांचे यश, अपयश, सुखदुःखे, रूढी, परंपरा, आशा-आकांक्षा, धर्मसंस्कृतीच्या अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी कादंबरीत प्रतिबिंबित होतात. म्हणून कादंबरी हा साहित्यप्रकार आधुनिक असला तरी त्यांचे बीज फार जुने आहे. कादंबरी वाङ्मयप्रकाराचा अभ्यास करताना कादंबरीचे स्वरूप तिच्या बोधवादाचे स्वरूप, रंजनात्मकतेचे स्वरूप लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

अशा या कादंबरी वाङ्मयप्रकारात अनेक प्रश्न पडतात. उदा. कादंबरीची उत्पत्ती केव्हा झाली? कादंबरीच्या व्याख्या कोणी केल्या? कादंबरीचे घटक कोणते? कादंबरी व इतर वाङ्मयप्रकार यामध्ये कोणता फरक असतो? कादंबरीचे प्रकार व प्रयोजन कोणते आणि कादंबरीतील समग्रवाङ्मयातील स्थान कोणते? तसेच वरील प्रश्नाव्यतिरिक्त आणखी काही प्रश्न असू शकतील या प्रश्नांच्या अनुषंगाने कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करावयाचे आहे.

कादंबरीची उत्पत्ती :

कादंबरीच्या उत्पत्तीबाबत - मदन कुलकर्णी म्हणतात, - "कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार पाश्चात्य असला तरी "कादंबरी" हा शब्द मात्र अस्सल भारतीय आहे. बाणभट्टाची "कादंबरी" मुळात विशेषनामाची तिलाच सामान्य नामाचे मोठे स्थान प्राप्त झाले व कादंबरी बनली मात्र महाकाव्य नाटक हे वाङ्मयप्रकार जसे या देशात उमलले फुलले. तसेच कादंबरीबाबत म्हणता येत नाही कारण कादंबरीचा घाट हा पाश्चात्यांच्या कादंबरीवाङ्मयाच्या अनुकरणातून आला आणि पुढे स्वतंत्रपणे विकसित होत गेला." ^१

कादंबरीच्या उत्पत्तीबाबत – गंगाधर पाटील – यांनी जे मत मांडले आहे. ते विचारात घेता कादंबरीची उत्पत्ती इंग्रजामुळे झाली असे म्हणावे लागते. ते म्हणतात – “उदारमतवादी प्रबोधनामध्ये उद्भवलेल्या व्यक्तीवादी जीवननिष्ठेला व्यक्त करण्यासाठी मुद्रण कलेचे साह्य घेऊन हा विशिष्ट साहित्यप्रकार जन्माला आला आहे असे म्हटले जाते.”^२ मुद्रणकलेवर जोर देऊन पाटील यांनी कादंबरीच्या उत्पत्तीचा विचार मांडला आहे. आणि मुद्रणकला ही इंग्रजांमुळे भारतात आली म्हणून कादंबरीची उत्पत्ती इंग्रजांच्या आगमनामुळे झाली असे म्हणावे लागते. वरील प्रकारे कादंबरी उत्पत्तीचा विचार दोन अंगानी करावा लागतो. असे मत पाटील यांनी मांडलेले दिसते.

कादंबरी उत्पत्ती संदर्भात दुर्गा भागवत- म्हणतात, “जपानमध्ये कादंबरी बाराव्या शतकात अस्तित्वात आली. चीनमध्ये पंधराव्या शतकात आणि इतरत्र ती कुठल्याही संस्कृतीत आढळत नाही.”^३ असे कादंबरी उत्पत्तीबद्दल विचार दिसून येतात वास्तव पहायला गेले तर मराठी कादंबरीच्या उत्पत्ती मागे इंग्रजांचा वाटा आहे. कादंबरीची उत्पत्ती वरील दृष्टीकोनातून स्पष्ट होताना दिसते.

कादंबरीच्या अंगोपांगाविषयी – भालचंद्र फडके म्हणतात की, “तसे पाहिले तर गोष्ट सांगणे आणि गोष्ट ऐकणे ही मानवाची प्रवृत्ती पुरातन आहे. पुराणे आख्याने बखरी इत्यादी ग्रंथातून कादंबरीची अंगोपांगे जाणवतात हे खरे आहे.”^४ आपणास असे दिसून येते की मराठी कादंबरी खरी रूजली ती मराठीतच तिची मुळे प्राचीन मराठी वाङ्मयात आढळतात. फक्त परचक्रात तिला इंग्रजीचे संस्कार स्विकारावे लागले आहे. गोष्टीतूनच कादंबरीची अंगे आपणास दिसून येतात.

कादंबरीच्या नामाकरणाच्या संदर्भात – भिमराव कुलकर्णी म्हणतात की, “बाणभट्टाच्या ‘कादंबरी’ या गद्य कल्पित कथेवरून ‘कादंबरी’ हे नाव आज मराठी कादंबरी वाङ्मयात रूढ झाले आहे. “नॉव्हेल” या पाश्चात्य वाङ्मयप्रकाराचे ‘कादंबरी’ हे नामकरण झाले. अगदी प्रारंभी ‘नॉव्हेल’ शब्दासाठी ‘नावल’ असा मराठी शब्दकृत प्रचारात आला होता. तसेच रा.बा. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनी १९७२

च्या फेब्रुवारीत मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे जो निबंध वाचला त्यात “नावल” म्हणजे ‘नवलसमुह’ असा अर्थ साम्यावरून मराठीतही सदरहू ग्रंथाचे तेच नाव राखले असता चिंता नाही.”^५ असा उल्लेख केला होता.

रा. ग. जाधव यांचा – कादंबरी संदर्भात कादंबरी या शब्दापुढे जो अर्थ दिला आहे तो पुढीलप्रमाणे. “इंग्रजी साहित्यामध्ये कादंबरीचा उगम अठराव्या शतकाच्या मध्यास झाला व भारतीय साहित्यात तो इंग्रजी कादंबऱ्यांच्या नमुन्यावर एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला.”^६ या मतानुसार विचार केला असता मराठी कादंबरीच्या उत्पत्तीमागे इंग्रजी साहित्याचा सहभाग दिसून येतो. म्हणून कादंबरीचे उत्तरदायित्व इंग्रजी साहित्याकडे जाते.

वरील संदर्भानुसार मराठी कादंबरीच्या उत्पत्तीबाबी आपणास अनेक अभ्यासकांनी आपल्या मतानुसार मांडलेल्या दिसून येतात. आता आपण कादंबरीच्या अनेक विद्वानांनी मांडलेल्या व्याख्या पाहणार आहोत.

कादंबरीची व्याख्या :

कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराला व्याख्येत बांधण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केलेला आहे. पण हा वाङ्मयप्रकार व्याख्या करण्यास जितका सोपा वाटतो तितकाच अवघड आहे. एका वाक्याच्या दीर्घ व्याख्येपासून दीर्घ बोजड बनलेल्या तरीही अपूर्ण. कादंबरी ही अव्याख्येय आहे अशी एका व्याख्येत कडुली देता येते. कादंबरीची प्रत्येक व्याख्या तिच्या काही अंशाचेच दर्शन घडविणारी ठरते. कादंबरीची व्याख्या करताना कादंबरीच्या वेगवेगळ्या अंगावर भर दिला आहे. विशाल अशा मानवी जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबरीचे स्वरूप गुंतागुंतीचे असल्यामुळे तिला व्याख्येत बांधणे कठीण आहे. त्यामुळे तिच्या व्याख्येत विविधता आली आहे.

भालचंद्र नेमाडे यांनी – कादंबरीची सर्व समावेशक आणि नेमकी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते – “कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश

असलेली आशयसूत्राचे अनेक पदर असलेली त्यामुळे विस्तृत सरंचना मांडणारी अनेक पात्रे प्रसंग-अपुर्णतेपेक्षा संपुर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत अशी साहित्यकृती असते. कादंबरीत त्या सर्व गोष्टीमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. सामाजिक आशय विशाल असावा लागतो एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भासह मांडलेला असतो. एखाद्या पोटसमुहाचे, पोटसंस्कृतीचे तपशीलाचे दर्शन घडविलेले असते. संपूर्ण काळाचा किंवा समाजाचा छेद घेतलेला असतो. आशयसूत्रे बळकट असतात पात्रे सलग उभी राहतात.”^७ नेमाड्याच्या या व्याख्यामध्ये कादंबरीच्या अनेकविध वैशिष्ट्याचा समावेश आहे.

श्री.मा.कुलकर्णी – कादंबरीची व्याख्या करतात “कार्यकारण शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानकाच्या द्वारा मानवीजीवनाचे दर्शन घडविणारी सविस्तर ललितगद्य कथा म्हणजे कादंबरी”^८ या व्याख्येत कुलकर्णी यांनी कादंबरीच्या कार्यकारण शृंखलाबद्धतेला म्हणजे तिच्या वास्तविकतेला, कल्पनिकतेला आणि विस्तृततेला बद्ध केलेले आहे.

कुसमावती देशपांडेची – व्याख्या सुद्धा महत्त्वाची आहे. त्या म्हणतात, – “पार्थिव संसाराविषयी अस्था ही कादंबरीची वृत्ती जीवनाचे कानेकोपरे चौकशपणे धुंडाळणे तत्त्वदर्शित्वाचा किंवा अद्भुताचा मार्ग धरून मुलतः मानवी प्रश्नाचा विचार करणे हा कादंबरीचा दृष्टीकोन जीवनविषयक अनुभव वा कल्पना या कादंबरीचा मुळ आधार किंवा तिची मुख्य सामग्री ही वृत्ती हा दृष्टीकोन हे अनुभव वा कल्पना जिवंत व्यक्तीचित्रणाच्या व एका विस्तृत आकर्षक कथानकाच्याद्वारे व्यक्त करणे ही कादंबरीची पद्धती.”^९ देशपांडे यांनी कादंबरीतील व्याख्येला जास्तीत जास्त पकडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कादंबरीचे स्वरूप :

कादंबरी वाङ्मय प्रकाराचा अभ्यास करताना कादंबरीचे स्वरूप लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

कादंबरीच्या स्वरूपाबद्दल चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात - “कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इतका लवचिक प्रसरणशील आणि सर्वसमावेशक आहे की त्याचे स्वरूप सांगता आले तरी व्यवच्छेदक लक्षणांनी त्याच्या सीमा रेषा निश्चित करणे कठीण आहे.”^{१०}

कादंबरीचे व्यवच्छेदक लक्षण का निश्चित करता येत नाही, याचे एक स्पष्टीकरण - उषाहस्तक - यांनी पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे. “कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार कथात्म वाङ्मयामध्ये मोडणारा असल्याने कथात्म वाङ्मयाच्या ह्या परंपरेशी त्यांचे नाते पुर्णतया तुटलेले नाही. अनेक शतकांची परंपरा असलेल्या कथात्म वाङ्मयाच्या परंपरेकडून ‘कादंबरी’ ने जे स्वीकारलेले आहे आणि नव्या जाणिवापोटी जे नव्याने निर्माण केलेले आहे त्यातून तिचे रूप घडत गेलेले आहे. कादंबरीचे विश्व तिच्या आधीच्या कथात्म वाङ्मयाप्रमाणेच कल्पित असले तरी ह्या कल्पिताला दिली जाणारी परिणामे मात्र ‘कादंबरी’ विषयक समाज जाणीवाची घोटक नाहीत. म्हणजे असे की ह्या परिमाणामुळे तिचा आशय आणि तिची घडण ह्याबाबत एकूण कादंबऱ्याच्या संदर्भात काही समान जाणिवा निर्माण होऊ शकलेल्या आहेत, असे आढळत नाही. अशा समान जाणिवा जर निर्माण झाल्या असत्या तर त्याच्या आधारे तिच्या व्यवच्छेदक लक्षणाचा शोध घेता येणे कदाचित शक्य झाले असाते.”^{११}

आशय आणि घडण याबाबत समान जाणिवा निर्माण होऊ शकत नाही हे लक्षात येते. अशा तऱ्हेने कादंबरीचे स्वरूप वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सांगितले आहे. कादंबरी वाङ्मयास “जीवनाचा आरसा” असे म्हटले जाते. परंतु संसाराचा विस्तार इतका मोठा व मानवी जीवन इतके गुंतागुंतीचे आहे की कादंबरी वाङ्मय हे जीवनाचे

प्रतिबिंब रूप असले तरी कोणतीही गोष्ट जीवनाचे संपूर्ण प्रतिबिंब असणे शक्य नाही असू शकत नाही हे स्पष्ट होते. कादंबरीचे स्वरूप पाहिल्यानंतर तिच्या घटकाचाही विचार करणे गरजेचे आहे.

कादंबरीचे घटक :

कादंबरीचे घटक पहात असताना साहित्याचे मुळ आपल्या व आपल्यासारख्या इतरांच्या जीवनाबद्दलच्या कुतूहलात असल्यामुळे "मानवजीवन" हाच आरंभापासून साहित्याचा विषय राहिला आहे. कादंबरी हे मानवी विचार प्रकट करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. मानवी जीवन म्हणजे काय? मानवी जीवनाचा आधार काय? मानवी जीवन सरळ व संध नसते. काहीना काही घटना सतत घडत असतात. या घटनांची जीवन बांधलेले असते या घटनाचा स्वभावावर परिणाम होतो. ह्या घटना व्यक्तीच्या स्वभावाच्या क्रिया प्रतिक्रियातूनच मानवी जीवन पुढे ढकलले जाते. कादंबरीकार या घटना व व्यक्ती ही कादंबरी निर्मितीची प्रमुख साधने होत. ह्या साधनाच्या आधाराने जो विषय रंगविला जातो. त्यास कादंबरीचे 'कथानक' असे म्हणतात. कथानकास कादंबरीचा प्रमुख घटक समजण्यात येतो. व्यक्तिचित्रण हा कादंबरीचा दुसरा प्रमुख घटक. ह्याशिवाय वातावरण, संघर्ष, भाषाशैली, मनोविश्लेषण इत्यादी कादंबरीचे घटक मानले जातात. असे हे घटक कादंबरीमध्ये कशा पद्धतीने वापरतात याची चर्चा घटकामध्ये आपणास करावयाची आहे.

१) कथानक -

कथा हा कादंबरीचा प्राण आहे. प्रत्येक कादंबरीत कथा ही असतेच कथानक म्हणजे विशिष्ट व्यक्तीच्या जीवनात घडलेल्या प्रसंगाची गुंफण होय. कथेत घटनाचा संग्रह असतो. कथानकातील घटना केवळ वास्तविक जीवनाची प्रतिकृती नसतात. तर त्या लेखकाच्या कल्पनेतून निर्माण होऊ शकतात. कथेतील घटना सत्याधिष्ठित असतात. कथेत एका घटनेवर दुसरी घटना ऐकण्याची उत्सुकता असते. घटनेमुळे

कथानक फुलत जाते. कथानकाच्या तीन अवस्था असतात त्या म्हणजे प्रारंभ, मध्य आणि शेवट तसेच कथानकाचा क्रमशे झाला म्हणजे तो मनाला पटतो. मानवी मनाला कोणत्याही रहस्याशिवाय एक प्रकारची नैसर्गिक कुतूहल असते. कादंबरीत अशाच एखाद्या रहस्याची निर्मिती करून कथानकात रंजनात्मकता आणली जाते. वाचकांची जिज्ञासा सतत जागृत केली जाते.

२ व्यक्तिचित्रण -

व्यक्तिरेखा किंवा व्यक्तिचित्रे किंवा स्वभावलेखन हा कादंबरीचा दुसरा मुख्य घटक होय. कादंबरीचा दर्जा ठरविण्यासाठी व्यक्तिरेखा हा घटक महत्त्वपूर्ण मानला जातो. मानवी व्यक्तिरेखा वास्तव आणि कल्पित यांच्या सहाय्याने उभ्या करण्याचे अवघड पण कौशल्याचे काम कादंबरीकाराला करावे लागते. व्यक्तिरेखा चितारण्यासाठी लेखक त्या व्यक्तीची शारीरिक ठेवण त्यांच्या पोशाखातून उभे राहणारे रूप चित्र अशा चित्रणाची मदत घेत असतो. कादंबरीत व्यक्तीरेखेच्या लहान वयापासून प्रौढवयापर्यंतचा व्यक्तित्व विकासही दाखविता येतो.

मुख्य व्यक्तीरेखा, गौण व्यक्तीरेखा, पुरक व्यक्तीरेखा अशी मांडणी लेखक कादंबरीत करित असतो. व्यक्तीरेखाटनासाठी बोलीभाषेचाही किंवा व्यक्तीच्या लकबीचाही वापर केला जातो. तसेच कादंबरीत पात्र आले की त्याचे पात्रचित्रणही पाठोपाठ येते. पात्रचित्रण म्हणजे व्यक्तिरेखन होय. व्यक्तिरेखा म्हणजे व्यक्तित्वे वर्णन यामध्ये त्याच्या रूपाची स्वभावाची वर्तनाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये येतात. ही व्यक्ति कादंबरीत नायक, खलनायक, नायिका अशा वेगवेगळ्या भूमिकात वावरत असते. यासाठी व्यक्तिरेखाची आवश्यकता असते. म्हणून हा घटक महत्त्वाचा मानला जातो.

३ वातावरण :

कादंबरीत वातावरणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. वातावरण निर्मितीने पात्रे आणि कथानक यांना जिवंतपणा आणून देण्याचे कार्य केले जाते. पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्ये देखील वस्तू प्रदेश कालखंडातील चालीरीती, भाषा, संवाद यातूनही

वातावरण निर्मिती केलेली असते. व्यक्तिरेखा प्रधान कादंबऱ्यापेक्षा कथानक प्रधान कादंबऱ्यात वातावरणाला अधिक महत्त्व आहे. कथानक व्यक्ती आणि संघर्ष हे कादंबरीचे घटक वातावरण निर्मितीमुळे प्रत्ययास येतात. कादंबरीतील वातावरणाबाबत बापट व गोडबोले म्हणतात- “कादंबरीतील वातावरण हे कथानक व व्यक्तिदर्शन यातील रहस्य उलघडण्यास फार उपकारक ठरते.”^{१२} कादंबरी वाचकाला एका भावविश्वात घेऊन जाते त्या भावविश्वाचा जिवंत प्रत्यय येण्यासाठी वातावरण निर्मिती हा घटक महत्त्वाचा असतो. स्थळ काल वैशिष्ट्याचे कादंबरीत पडलेले प्रतिबिंब म्हणजे वातावरण होय. कादंबरीतील घटना कोणत्यातरी स्थळी व काळी घडलेल्या असतात. म्हणजे स्थळ व काळाचे दर्शन कादंबरीतून घडविणे यासच वातावरण म्हणतात. कथानक व व्यक्तीदर्शन यातील रहस्य उलघडण्यास वातावरणाचा फार उपयोग होतो. कथानकातील विविध प्रसंग व घटना व व्यक्तीच्या स्वभावामागील कार्यकारण मीमांसा करण्यास वातावरणाचा उपयोग होतो. व्यक्तिदर्शनाचे खरे मर्मही त्यामुळे आकलन होते. स्थलकालाचा परिणाम मानवी जीवनावर किती व कशाप्रकारे होतो ही गोष्ट लक्षात घेऊन “वातावरणाला” एक घटक म्हणून कादंबरीत महत्त्वाचे स्थान दिले गेले आहे.

४) संघर्ष :

संघर्ष हा कादंबरीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. कारण कथानक व्यक्तिभोवती गुंफले जाऊन कादंबरीची निर्मिती होत असते. वरील दोन्ही घटकात संघर्ष नावाचा एक घटक असतो. संघर्षामुळे कादंबरी रंजक व मनोरंजक आणि वाचणीय बनते. संघर्ष हा दोन पातळ्यावर चालत असतात. तो म्हणजे १) मानसिक पातळी २) शारीरिक पातळी हे दोन्ही संघर्ष ऐकमेकांना पुरक पुरक असतात. मानसिक संघर्षाचा परिणाम म्हणून शारीरिक संघर्ष सुरू होतो आणि शारीरिक संघर्षातून मानसिक संघर्ष सुरू होतो. किंवा दोन जातीमधील संघर्ष दोन धर्मांमधील संघर्ष हे संघर्षाचे घटक

आहेत. कादंबरीतील नायक, नायिका, खलनायक इतर दुय्यम पात्रे यांच्यामध्ये संघर्ष चालू असतात म्हणून संघर्ष हा घटक कादंबरीत महत्त्वाचा आहे.

५) भाषाशैली :

निवेदन वर्णन, संवाद अशा घटकांनी कादंबरीची भाषा तयार होते. सहजसुंदरता व स्वाभाविकता हे दोन भाषाशैलीचे गुणधर्म आहेत. वर्णनात्मक हा भाषाशैलीचा विशेष मानला जातो. घरगुती आणि अलंकारिक स्वरूपाची भाषा कादंबरीत वापरली जाते. संवाद हे ही भाषेचेच एक पुरक रूप आहे. लेखकाचा हेतू दृष्टीकोन आशय यांच्याशी सुसंगत अशी त्यांची भाषा असते. कादंबरीमध्ये अनेकविध व्यक्ती असतात. त्यातील प्रत्येक व्यक्तीची भाषा वेगळी असते. भाषेशिवाय कादंबरी अस्तित्वात येऊ शकत नाही. कादंबरीतील भाषा, पात्राचे वय, लिंग, शिक्षण, संस्कृती, प्रदेश याला अनुसरूनच प्रत्येक लेखकाची भाषा वेगळी असते. भाषा ही अर्थवाही व सूचक पाहिजे म्हणून भाषाशैली हा घटक कादंबरीत महत्त्वाचा दिसून येतो.

६) मनोविश्लेषण :

मानवी अंतरंगाचे भावभावनाचे विकार विचारांचे विश्लेषण करणे यासच मनोविश्लेषण म्हणतात. मनोविश्लेषणाचा उपयोग मानवी मनाचे कोडे उलघडून दाखविण्यास करण्याचा प्रयत्न कादंबरीकार करीत आला. कादंबरीत वेगवेगळी पात्रे योजतो त्याच्या आधारे त्याला सापडलेले जीवन सत्य मांडण्याचा प्रयत्न करतो. अशा कादंबरीत मनोविश्लेषणावाचा पात्राची भूमिका किंवा मानसिकता स्पष्ट करणारा एक घटक असतो. प्रत्येक पात्राची मानसिक घडण वैशिष्ट्यपूर्ण असते. ही वैशिष्ट्यपूर्णता वाचकांच्या लक्षात यावी म्हणून कादंबरीकाराला मनोविश्लेषणात्मक लेखन करावे लागते. म्हणून कादंबरीत हा घटक कार्यरत दिसतो. या सर्व घटकामधून कादंबरीची निर्मिती होते.

कादंबरीत कथानक, व्यक्तिचित्रे, वातावरण, भाषाशैली, मनोविश्लेषण हे महत्त्वपूर्ण घटक असतात. त्यातला कोणताही घटक कादंबरीत कमी अधिक प्रमाणात

अधिक महत्त्वाचा असतो. हे घटक एकमेकात मिसळूनच कादंबरीचा आकृतीबंध तयार होतो. त्यामुळे हे घटक तसे परस्परांना पुरकच ठरत असतात.

कादंबरीची वाटचाल-

१८१८ मध्ये पेशवाईचा हस्त होऊन इंग्रजांची राजवट सुरु झाली. इंग्रजांच्या अंमलाने या देशात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रात परिवर्तन घडले. भारतीय साहित्यावर इंग्रजी साहित्याचा प्रभाव पडला. शिक्षण व मुद्रण कलेचा विकास झाला आणि साहित्याच्या विविध क्षेत्रात प्रगती झाली. त्याप्रमाणे कादंबरी वाङ्मयाची मोठ्याप्रमाणे प्रगती होऊ लागली. मराठी कादंबरीची सुरुवात १८५७ मध्ये झाली. त्या आगोदर मराठी कथा वाङ्मय निर्माण झाले होते. बाबा पद्मनजींनी १८५७ मध्ये 'यमुना पर्यटन' - ही मराठीतील पहिली कादंबरी लिहिली. त्या कादंबरीत विधवांच्या दुःखाचे वर्णन आले आहे. या कादंबरीचे स्वरूप वर्णनपर निबंधासारखे आहे. यमुनेचा प्रवास हे सूत्र घेऊन वेगवेगळ्या विधवांच्या दुःखाचे वर्णन बाबा पद्मनजींनी केले आहे. जीवनाभिमुख कादंबऱ्यांना त्यांनी प्रारंभ केलेला आपणास दिसून येतो.

मराठीमध्ये संस्कृत आणि इंग्रजी गोष्टीची भाषांतरे याच सुमारास होऊ लागली. त्यातून १८६१ साली 'लक्ष्मणशास्त्री हळबे' यांची 'मुक्तामाला' ही कादंबरी उदयाला आली. मराठीतील पहिली 'रंजनवादी' कादंबरी म्हणून हिचा उल्लेख करता येतो. या कादंबरीमुळे मराठीमध्ये एक परंपरा निर्माण झाली. 'मंजूघोषा' - ही रिसबुडांची कादंबरी त्या काळी लक्षणीय ठरली. जनमाणसावर प्रभाव गाजवणारी ठरली. एक महत्त्वपूर्ण कादंबरी म्हणून या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो. 'मुक्तामालेपेक्षा' 'मंजूघोषा' ही त्याकाळात आकर्षक ठरली. कारण या कादंबरीची भाषा जरा वेगळी होती. रंजन करणाऱ्या कादंबऱ्या मराठीमध्ये त्या काळात होत्या. त्या कादंबऱ्यावर या प्रकारच्या भाषेचा अधिक प्रभाव होता.

रा. भि. गुंजीकराची 'मोचनगड' ही कादंबरी इ.स. १८७१ मध्ये प्रसिद्ध झाली. मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून हिचा उल्लेख करावा लागतो. काही टीकाकार कादंबरीला आदर्श ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून मानतात.

कोणतेही वाङ्मय स्थिर नसते ते विकासी असते त्या दृष्टीने कादंबरी वाङ्मयातही बराच बदल झाला आहे. इंग्रजी शिक्षणामुळे युरोपीय वाङ्मयाचा आणि नवविचाराचा परिचय विद्वानाना होऊ लागला. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वाचा परिचय होऊन त्याचा परिणाम आपल्याकडील सुशिक्षितांच्या मनावर झाला. सामाजिक सुधारणा झाल्या पाहिजेत आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे अशासारखे सुधारक आपल्या अग्रलेखातून सांगू लागले. अगस्करांच्या या विचारसरणीचा परिणाम कादंबरी क्षेत्रात ह.ना.आपटे यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात झाला.

'हरिभाऊ आपटे' यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या-मधली स्थिती, मी, यशवंतराव खरे, पण लक्षात कोण घेतो- या कादंबऱ्यातून तत्कालीन समाजस्थितीचे दृष्टरूढीच्या प्राबल्यांचे स्त्रीयांच्या दास्याचे चित्रण हरिभाऊंनी रेखाटले व नवविचाराचा बोध हरिभाऊंच्या कादंबरीने दिला. मराठी कादंबरी वाङ्मयातील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून हरिभाऊंच्या कादंबरीकडे पाहिले जाते. ऐतिहासिक कादंबरीच्या क्षेत्रातही खूप प्रगती केली आहे. चंद्रगुप्त-वज्राघात, सुर्योदय, उषःकाल, गड आला पण सिंह गेला, रूपनगरची राजकन्या या कादंबऱ्यातून ऐतिहासिक सत्य कथाभास निर्माण करून वाचकांना स्वातंत्र्याचा संदेश देण्याचा प्रयत्न हरिभाऊंनी केला. हरिभाऊंच्या कार्यामुळे मराठी कादंबरीत एक नवे युग निर्माण झालेले दिसते.

ना.ह. आपटे, नाथमाधव, वि.वा.हडप, वा.व. भिडे यांची या क्षेत्रातील निर्मिती विपूल आहे. १९१४ मध्ये 'सावळ्या तांडेल' ही नाथमाधवांची कादंबरी प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीने लोकप्रियता मिळवली.

हरिभाऊ आपटेनंतर वा.म.जोशी यांनी मराठी कादंबरीचा प्रवाह पुढे नेला. त्यांनी तात्वीक चर्चा कादंबऱ्यातून केली. बदलत्या स्त्रीचे चित्रण आपल्या कादंबरीद्वारे

केले. स्त्रीविषयक समस्याचे चित्रण त्यांनी केले. स्त्री स्वतंत्र झाली की ती समर्थ होऊ शकते हा विचार त्यांनी मांडला. त्यांच्या रागिणी, इंदुकाळे सरला भोळे, सुशिलेचा देव, आश्रमहरिणी या कादंबऱ्या आपणास दिसतात. तात्विक कादंबऱ्याचे जनक म्हणून वामन मल्हारांचा उल्लेख करावा लागतो.

श्री. व्य. केतकरांनी - तत्त्वचर्चा करणाऱ्या समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनाची जोड असणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या. केतकरांच्या वाङ्मयीन दृष्टी समाजहितसापेक्ष स्वरूपाची आहे. गोड वनातील प्रियवंदा, परागंदा, आशावादी, ब्राह्मणकन्या, विचक्षणा इ. आठ कादंबऱ्या केतकरांनी लिहिल्या. केतकरांच्या कादंबऱ्यांमध्ये 'ब्राह्मणकन्येला' अधिक मानाचे स्थान मिळाले. समाजाला जागृत करण्यासाठी काही समस्या डॉ. केतकरांनी आपल्या कादंबऱ्यातून मांडल्या. डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्याविषयी शिलावतीबाईंनी केलेले विवेचन 'दुर्गाभागवत' यांनी 'केतकरी कादंबरी' - या पुस्तकात दिलेले आहे.

मराठी कादंबरीमध्ये झळकणारे लेखक म्हणजे प्रा. ना. सी. फडके त्यांच्या - अल्लो हो अकबर, कुलाब्याची दांडी, दौलत, जादुगार, अटकेपार - या कादंबऱ्यांवर हरिभाऊची छाप दिसते. कादंबरी क्षेत्रात फडके यांना खुप लूकप्रियता मिळाली. कल्पनासम्य वातावरण, तरुण-तरुणीच्या भावना उद्दीपित करणारे प्रसंग, त्यांची सुखस्वप्ने यांची भाषाशैली यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या आकर्षक ठरल्या. फडक्यांच्या कादंबरीत अनेक प्रकारच्या व्यक्ती एकत्र आलेल्या दिसतात. प्रा. फडके यांची कादंबरी रंजन करणारी आहे.

'वि.स.खांडेकरांची कादंबरी देखील आदर्शवादी आहे. 'कुसमावतीबाई देशपांडे' यांनी खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांना 'होल्ड ऑलची' उपमा दिलेली आहे. कारण खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांमध्ये अनेक गोष्टी भरलेल्या असतात. मानवतावाद राजकारण, कला, क्रीडा इत्यादींचा समावेश ते करतात. खांडेकरांच्या कादंबऱ्या टीकात्मक व चर्चात्मक अशा स्वरूपाच्या आहेत. तसेच सामाजिक जीवन पद्धतीवर अधिक चर्चा

केली आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे दोन धुर्व, दोन मने, पांढरे ढग, हिस्वा चाफा, क्राँचवध, ययाती यातून संवाद वातावरण, शाब्दीक कोट्या इत्यादीचा उपयोग करताना दिसतात. अंलकांरिकभाषा खांडेकर अधिक प्रमाणात वापरतात. खांडेकरांनी मराठी कादंबरीचा दर्जा वाढविला आहे. मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात आपला आदर्श निर्माण करून ठेवला आहे.

‘ग. त्र्य. माडखोलकर’ – यांनी मराठी कादंबरीचा विकास घडवून आणण्यात हातभार लावला. ‘मुक्तामा’, ‘भंगलेले देऊळ’, ‘शाप’ या कादंबऱ्यात त्यांनी राजकीय पार्श्वभूमी, प्रेमकथा, काव्यमय भाषा मांडली आहे. पु.य. देशपांडे यांची ‘बंधनाच्या पलीकडे’ ही कादंबरी आकर्षक ठरली.

या कालखंडात काही प्रमुख स्त्री कादंबरीकारांनी कादंबरीच्या विकासात भर घातली आहे. त्यामध्ये विभावरी शिरूरकर, गीता साने, शांताबाई नाशिककर, कुमुदणी प्रभावळकर, यांचा उल्लेख करावा लागेल. विभावरी शिरूरकर यांचे – ‘कळ्याचे निःश्वास’, ‘हिंदोळ्यावर’, ‘विरलेले स्वप्न’, ‘बळी’ ही कादंबरी निराळ्या धर्तीची आहे. मांग गारूडी समाजाचे चित्रण या कादंबरीमध्ये केले आहे.

या कालखंडात बोकील, सानेगुरुजी, क्षीरसागर, सामंत या लेखकांनी कादंबरी वाड्.मयात भर टाकली. सावरकरांची काळेपानी ही त्यादृष्टीने या काळातील वेगळ्या धर्तीची कादंबरी आहे. मराठी कादंबरीला ठराविक साच्यातून बाहेर काढले ते विश्राम बेडेकर यांनी त्यांची ‘रणांगण’ ही कादंबरी निराळ्या धर्तीची आहे. बा.सी. मर्ढेकर यांनी १९४२ मध्ये ‘रात्रीचा दिवस’ रणांगणाप्रमाणे एक उल्लेखनीय प्रयोग केला आहे. वसंत कानेटकरांनी ‘घर’ नावाची कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत सज्ञाप्रवाही पद्धतीचा अवलंब केला. श्री. रा. बिवलकर यांनी ‘सुनिता’, ‘शुभा’ या कादंबऱ्यातून त्याची प्रयोगशील प्रवृत्ती प्रत्ययास येते.

ह्याच काळामध्ये ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविणारे काही लेखक पुढे आले याबाबतीत दिघे, ठोकळ, दांडेकर, श्री.ना.पेंडसे, विभावरी शिरूरकर यांचा विचार

अत्यावश्यक ठरतो. र.वा.दिघे यांची सराई, पाणकळा, आई आहे शेतात, रानजाई, पडरेपाण्या इत्यादी कादंबऱ्या लक्षणीय ठरल्या आहेत. ग.ल.ठोकळ यांनी ग्रामीण जीवनावर लिहिलेली 'गावगुंड' ही सामान्य दर्जाची कादंबरी वाटते. म.भा. भोसले यांनीही ग्रामीण जीवनावर आधारित- उघड्या जगात, एका आईची लकेर या कादंबऱ्या लिहिल्या. गो.नी. दांडेकरांनी पडघवली, अंबू, शितू, माचीवरला बुधा, पावनाकाठचा धोंडी, आम्ही भगीरथाचे पुत्र या कादंबऱ्या लिहिल्या. व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी' ग्रामीण जीवनावर आधारित कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत वास्तव जीवन चित्रणामुळे ती अधिकच रंगली आहे. कादंबरीची भाषा ग्रामीण जीवनाला साजेशीच आहे. श्री. ना. पेंडसे यांनी ग्रामीण जीवनावर कादंबऱ्या लिहून मराठी कादंबरी क्षेत्रात आपले स्वतंत्र असे स्थान प्रस्थापित केले. 'एल्गार', 'हृदयपार', 'गारंबीचा बापू', 'रथचक्र' या कादंबऱ्या लक्षणीय ठरल्या.

१९२० ते १९५० या कालखंडात गांधीवाद आणि मार्क्सवाद यांचा परिणाम मराठी कादंबरीवर झाला या विचारसरणीचा अवलंब या कालखंडात करण्यात आला. टिळकयुगाचा अस्त होऊन गांधीजीचा प्रभाव या काळात अधिक पडलेला होता. आधी राजकारण का समाजकारण हा वाद याच कालखंडात प्रामुख्याने उपस्थित झाला होता. गांधीजींच्या या विचारसरणीचा प्रभाव मराठी साहित्यिकावर पडला.

माडखोलकरांच्या कांता, मुखवटे, नवेसंसार, या कादंबऱ्या गांधीजी आणि त्यांच्या आसपासचे राजकारण माडखोलकरांनी पत्रांच्याद्वारे खेळविले. मामा वरेरकरांच्या कादंबऱ्यावर गांधीवादाचा परिणाम झालेला दिसतो. फाटकी वाकाळ, ही कादंबरी, 'फडके' यांच्या कादंबऱ्यामध्ये गांधीवादी विचारसरणी बदलची उदासीन प्रतिक्रिया दिसून येते. 'निरंजन' ही कादंबरी गांधीवादी विचारसरणीचा अत्यंत भावडेपणाने अतिशय सरळपणाने स्वीकार केला तो साने गुरुजींनी अस्तिक, रामाचा शेला या त्यांच्या कादंबऱ्या आहेत. खांडेकरांच्या कादंबऱ्यावरही गांधीवादी विचारसरणीचा परिणाम झाला. पांढरे ढग, क्रौंचवध, ययाती या कादंबऱ्या आहेत.

विभावरी शिरूरकर यांची 'बळी' या कादंबरीचा नायक गांधीवादी विचारसरणीचा वाटतो.

गांधीवादी विचारसरणी प्रमाणेच मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव या कालखंडातील कादंबऱ्यावर पडला. फडके, खांडेकर, वरेरकर, यांच्या कादंबरीवर मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव पडला आहे.

फ्राईडच्या विचारसरणीचा परिणाम या कालखंडातील कादंबरीकारावर झाला. अशा तऱ्हेने गांधीवाद, मार्क्सवाद व फ्राईडची मनोविश्लेषणपद्धती याचा परिणाम या कालखंडातील कादंबऱ्यावर झाला.

रंजन करणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत. ऐतिहासिक कादंबरीची प्रतिष्ठा वाढवणाऱ्या दृष्टीने रणजीत देसाई यांची 'स्वामी' -सर्वोत्कृष्ट कादंबरी आहे. १९५० नंतरच्या काळात चरित्रात्मक कादंबऱ्या देखील लिहिल्या ती म्हणजे श्री. ज. जोशी यांची आनंदी गोपाळ ही कादंबरी सावरकरांच्या असाधारण व्यक्तिमत्त्वामुळे भारावून जाऊन त्यांच्यावर भा.द.खेर व शैलजा राजे यांनी लिहिलेली 'यज्ञ' ही कादंबरी ही देखील चरित्रात्मक कादंबरी आहे.

१९६० नंतरचा काळ मराठी कादंबरीच्या संदर्भात अनेक दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण, दलित, राजकिय, ऐतिहासिक, पौराणिक, अस्तित्वावादी जाणीव अशा अनेक दिशांनी ती झपाट्याने विकसित झाली. समाजवास्तवाची क्षेत्रे धुंडाळू लागली. ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात फकिरा, धग, टारफुला, इंधन या वळणावरच्या कादंबऱ्या म्हणाव्या लागतील. याच प्रवाहात १९७० नंतर बोराडे, यादव, महानोर, लक्ष्मीकांत तांबोळी, चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे यांनी ग्रामीण कादंबरी लिहिली.

'आण्णाभाऊ साठे' - त्यांच्या कादंबरीचे स्वरूप पाहता, कादंबरीकार म्हणून त्यांचा विचार करणे संयुक्तिक आहे. गावागावाच्या आणि घराण्याच्या आपापसातील वैराच्या कहाण्या हा त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यांचा विषय आहे. आण्णाभाऊंच्या कादंबरीची रचना रंजनानुकूल आहे. रूपसुंदर - नायक-नायिका, प्रणयप्रसंग, रहस्य,

योगायोग हे रंजनाचे सांकेतिक घटक ते टाळू शकले नाहीत. त्यांची 'फकिरा' ही कादंबरी आणि 'वारणेचा वाघ' सारखी कादंबरी हे घटक असूनही त्या पलिकडे जाते. आण्णाभाऊंनी चित्रा, फकिरा, वैजयंता, माकडीचा माळ, आवडी, वैर, रानगंगा, पाझर, वारणेचा वाघ - इ. अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. आपण ग्रामीण लेखक आहोत याची स्पष्ट जाणीव त्यांच्या ठायी आहे.

'उध्दव शेळके' - 'धग' ही कादंबरी १९६० मध्ये लिहिली. या कादंबरीत कौतिकसारख्या एका सामान्य शिंपी कुटूंबातील स्त्रीच्या जीवनातील नेहमीचे साधे प्रसंग, परंतु त्यांना व्यापक परिमाण लाभले आहे. कौतिक, महादेव, नामा, भिमा, कासम, सकिना, बनो या सर्वच व्यक्तिरेखा विलक्षण आहेत. व्यक्तिच्या अवतीभवतीचे ग्रामीण वातावरण येथे चित्रित होते. 'धग' मधील ग्रामीण अनुभव विश्वाच्या सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे कादंबरीची भाषा, निवेदन प्रमाणभाषेतून असले तरी संवादातून अर्थवाही अशा ग्रामीण बोलीभाषेचे उपयोजन लेखकाने केले आहे. तसेच त्यांची बाई विना बुवा, डाळींबीचे दाणे, लेडीज होस्टेल याही कादंबऱ्या त्यांच्या दिसून येतात.

'रणजित देसाई' - ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणून परिचित आहेत. त्यांनी लेखनाची सुरुवात ग्रामीण कथा- कादंबरीने केली. बारी, माझा गाव, समिधा या कादंबऱ्या लिहून ग्रामीण वास्तवाचा अविष्कार घडविणारा हा लेखक नंतरच्या काळात ऐतिहासिक कादंबरीकडे वळला. 'बारी' ही त्यांची पहिली कादंबरी. गुन्हेगार मानल्या गेलेल्या बेरड जमातीचे चित्रण करणारी आहे. 'माझा गाव' मध्ये देसाईंनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील खेडे उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'समिधा' मध्ये परंपरानी जखडलेल्या दलित समाजात परिवर्तनाचे कार्य करणाऱ्या तुकाची शोकांतिका चित्रित झाली आहे. 'बारी' आणि 'माझागाव' लिहिणारे रणजित देसाई 'स्वामी'च्या रूपाने ऐतिहासिक कादंबरीकडे वळलेले दिसून येतात.

‘शंकर पाटील’ – ग्रामीण कथाकार यांनी १९६४ मध्ये ‘टारफु ला’ ही कादंबरी लिहिली. तीन भागात विभागलेली ही कादंबरी तीन पिढ्यांच्या संघर्षाचा मोठा पट सामावून घेते. कोल्हापूर संस्थानाच्या एका आड गावाची कथा आहे. शंकर पाटलांनी ही एकमेव कादंबरी लिहून मराठी कादंबरीत मोलाची भर घातली आहे.

‘हमीद दलवाई’ – यांची ‘इंधन’ ही कादंबरी १९६५ मध्ये लिहिली. कृतिशील सामाजिक कार्यकर्त्याने लिहिलेले विचार प्रेरक कादंबरी म्हणावी लागेल. हिंदू-मुस्लिम संबंधात धुमसू लागलेली आग, बौद्ध-सवर्ण संबंधातील तणाव त्यानिमित्ताने घडलेल्या घटनांचे निवदेन हेच ‘इंधन’चे आशय द्रव्य आहे. या कादंबरीने स्वातंत्र्योत्तर काळात हिंदू-मुस्लिम संबंधात निर्माण झालेल्या ताणतणावावर अचूकपणे टिपले आहे.

‘जयवंत दळवी’ – यांची ‘चक्र’ सारख्या कादंबरीत त्यांनी महानगरातील झोपडपट्टी वास्तवाचा वेध घेतला आहे. त्याप्रमाणे काही कादंबऱ्यातून कोकणी, प्रादेशिक जीवनही अविष्कृत केले आहे. ‘सारे प्रवासी घडीचे’ १९६४ मध्ये लिहिली. या कादंबरीत त्यांनी बालपणीच्या आठवणीच्या माध्यमातून एक खेडे उभे केले आहे. ‘महानंदा’ मध्ये दळवींनी एका भावा-बहिणीच्या मुलीची परवड चित्रित केली आहे. घराण्यातील दृष्टी रुढीमुळे कुचंबना झालेली महानंदा आपल्या रूप लावण्याने आणि अबोल प्रीतीने चटक लावून जाते. ‘धर्मानंद’ ही त्यांची कोकणी ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणारी उल्लेखनीय कादंबरी आहे. कोकणी जीवनाचे चित्रण करणारे दळवी आपल्याला चमत्कृतीपूर्ण वास्तव घटनांनी भरलेल्या अनोख्या विश्वात घेऊन जात आहे असे वाटत राहते.

‘चि.त्र्यं. खानोलकर’ – त्यांच्या कादंबऱ्यातून येणारे जीवन कधी शहरी बकाल चाळ संस्कृतीतले असते. तर कधी कोकणी प्रादेशिक असते. रात्रकाळी घागरकाळी, अगोचर, पाषाण पल्लवी, कोंडूरा या कादंबऱ्यात त्यांनी कोकणी अनुभव विश्वात लिहिले

आहेत. त्यांच्या या कादंबऱ्यातील माणसे कधी कुठल्या तरी अति मानवी शक्तीनी झपाटलेली आहेत. तर कधी विकृतीने ग्रासलेले दिसतात.

‘मधु मंगेश कर्णिक’ – कर्णिकाची कादंबरी ग्रामीण, दलित आणि महानगरीय झोपडपट्टी वास्तवाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करते. कर्णिकाची ‘देवकी’ ही कादंबरी देवकी या भाविणीच्या आसिम त्यागाची कहाणी आहे. तसेच त्यांची ‘माहिमची खाडी’ १९६९, ‘भाकरी आणि फूल’ या कादंबऱ्यांचे मोल निर्विवाद आहे. ‘माहिमची खाडी’ – महानगरीय झोपडपट्टी वास्तवाचे विदारक दर्शन घडवते. ‘भाकरी आणि फूल’ मध्ये त्यांनी दलित कुटूंबातील तीन पिढ्यांचा मानसिक स्थित्यांतराचा आलेख चितारला आहे.

‘स.र. बोराडे’ – बोराडे यादव यांची कादंबरी हा साठोत्तर ग्रामीण कादंबरीचा लक्षणीय टप्पा आहे. बोराडे यांची ‘पाचोळा’ १९७१ ही ग्रामीण बोली भाषेत लिहिली गेलेली मराठीतील पहिली कादंबरी आहे. ‘पाचोळा’ ही मराठवाड्यातील एका खेड्यातील गंगाराम आणि पार्वती या शिंपी कुटूंबाची शोकांत कहाणी आहे. ‘सावट’ ही त्यांची दुसरी कादंबरी आहे. या कादंबरीत उच्च शिक्षणामुळे ग्रामीण भागात निर्माण झालेले नवे प्रश्न त्यांनी हाताळले आहेत. ‘चारापाणी’ १९८९ ही मराठवाड्यातल्या १९८५-८६ च्या दुष्काळी परिस्थितीचे चित्रण करणारी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. मराठवाड्यात झालेल्या भूकंपाच्या पार्श्वभूमीवर नुकतीच बोराडेंनी ‘इथ होता गाव’ २००० मध्ये ही कादंबरी लिहिली. तसेच ग्रामीण कादंबरीत त्यांचे स्थान ‘पाचोळा’ मुळे सिद्ध झाले आहे.

‘आनंद यादव’ – ‘पाचोळा आणि गोतावळा’ एकाच वर्षी १९७१ मध्ये प्रसिद्ध झाल्या. ‘पाचोळा’ प्रमाणे ‘गोतावळा’ ही लक्षणीय ठरली. ‘गोतावळा’ या कादंबरीत कोल्हापूर- कागल परिसरातल्या एका खेडेगावात सालगडी म्हणून शेतकाम करणाऱ्या नारबाची ही आत्मकथा आहे. ‘नटरंग’ १९८० मध्ये लिहिली. या कादंबरीत तमाशाच्या ध्यासापायी जीवन उध्वस्त झालेल्या गुणा या ग्रामीण तमाशा कलावंताच्या

जीवनाची शोकांतिका यादवांनी या कादंबरीत चित्रित केली आहे. अलिकडेच यादवांच्या झोंबी, नांगरणी, घरभिंती व काचवेल या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. 'झोंबी'मध्ये त्यांनी शिक्षणाची कुठलीही परंपरा नसलेल्या एका शेतकऱ्याच्या कुटूंबातील मुलाने अगदी प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेण्यासाठी घेतलेल्या झोंबीचे चित्रण केले आहे. 'नांगरणी'मध्ये त्यांच्या जीवनाची पुढील महाविद्यालयीन शिक्षणाची वाटचाल चित्रित झाली आहे. यादवांच्या जीवनप्रवासाचा पुढील कादंबरीरूप आलेख 'घरभिंती आणि काचवेल' या कादंबरीमध्ये पूर्ण झाला आहे. गोतावळा, नटरंग, झोंबी या कादंबऱ्यांनी ग्रामीण कादंबरीच्या इतिहासात आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे.

'ना.धो. महानोर' - यांची 'गांधारी' १९७३ मध्ये लिहिली. या कादंबरीत स्वातंत्र्यपूर्व काळात रझाकारी जुलूम आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात जगदेवासारख्या गावठी पुढाऱ्यांच्या कारवायाखाली भरडून निघणाऱ्या खेड्याचे वास्तवदर्शी चित्रण आले आहे.

'चंद्रकुमार नलगे' - यांनी 'आगीन फुल' १९७४, 'गस्त' १९७६, 'देवाची साक्ष' १९७९ मध्ये इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या. 'आगीन आणि फुल' मध्ये त्यांनी पतिव्रता सावित्रीने दिलेल्या लढ्याची कहाणी सांगितली आहे. 'देवाची साक्ष' मध्ये एका धरणग्रस्त गावच्या वाताहाताची कथा येते. 'गस्त' ही एका फरारी दरोडेखोराची हृदय परिवर्तनाची कथा आहे.

'महादेव मोरे' - यांनी 'पाव्हणा' १९६६ 'एकोणिसावी जात' १९६८, 'पणोती' १९६९ इत्यादी अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. पांढरपेशी विश्वाच्या कक्षेबाहेरील विडी कामगार शेतमजूर, ड्रायव्हर, क्लिनर, वेश्या, त्यांचे दलाल, जोगते-जोगतिणी आदी तळागाळातल्या माणसांचे आणि मांग, गारुडी, डोंबारी आदि भटक्या विमुक्तांचे जग चित्रित केले आहे. 'पाव्हणा' आणि 'रैत' या कादंबऱ्या त्यांनी ग्रामीण निवदेन शैलीत लिहिल्या आहेत.

'शंकर खंडू पाटील' - यांनी 'सरपंच' १९६९, 'घुंगरू' १९७१, 'कुलवती' १९७३, 'बेईमान' १९७६ मध्ये कादंबऱ्या लिहून ग्रामीण समाजाचे दुःख मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'श्रीपाद काळे' - यांनी कादंबऱ्यातून कोकणी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांनी 'रानापाणी' या कादंबरीत शेतावर जीवापलिकडे प्रेम करणाऱ्या विठोबाचे चित्रण केले आहे.

'द. ता. भोसले' -यांनी 'मी आणि माझा बाप' १९६९ ही ग्रामीण विनोदी कादंबरी लिहिली आहे. 'इथे फुलांना मरणजन्मता' १९८५ या कादंबरीत त्यांनी रमा या युवतीची दुर्देवी कहाणी वर्णन केली आहे.

'लक्ष्मणकांत तांबोळी' - 'दूर गेलेले घर' १९७० मध्ये लिहिली.

'सुभाष भेंडे' यांची 'जोगीन' गोमांतकाचे वास्तव चित्रण या कादंबरीत रेखाटले आहे. आणखी काही कादंबऱ्या पाहता त्यामध्ये 'ग.दि. माडगुळकरांनी'- 'आकाशाची फुले' १९६० मानदेशातल्या एका कुंभाराची कथा सांगितली आहे.

'रंगनाथ देशपांडे' यांनी 'वेडी बाभळ' मध्ये जेजुरी परिसरातील कुटूंबाच्या चार खेड्याचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'शंकरराव खरात' - यांची 'गावचा तिनोपाल गुरूजी' १९७१ मध्ये लिहिली. या कादंबरीत शिक्षणक्षेत्रात शिरलेल्या अपप्रवृत्तीमुळे ग्रामीण भागातले शैक्षणिक वातावरण कसे गढूळ बनले आहे. याचे दर्शन घडवते.

'श्रीपाद द. जोशी' - यांची 'भूमी भूमीपुत्र' १९६६ 'वामन तिरबुडे' यांची 'पालापाचोळा' १९७५ आणि 'वि.स.पारगावकर' यांच्या 'कालचक्र' १९६७ या कादंबऱ्याचा उल्लेख ग्रामीण जीवन चित्रणात आवश्यक ठरतो.

१९७५ नंतरच्या काळात ग्रामीण कथाकर म्हणून पुढे आलेल्या 'आनंद पाटील' - यांच्या 'कागद आणि सावली' १९८६ या दोन लघु कादंबऱ्या हा ग्रामीण कादंबरीचा बोराडे-यादव यांच्या नंतरचा टप्पा आहे. एखादे शेत खरेदी करताना

आणि त्याचे खरेदी खत करून घेताना शेतकऱ्यांना किती अडचणींना तोंड द्यावे लागते याचे वास्तव चित्रण 'कागूद' मध्ये आले आहे. 'सावली' मधील जीवनानुभवही अस्सल ग्रामीण आहे.

'पुरुषोत्तम बोरकर' - यांची 'मेड इन इंडिया' १९८७ मध्ये लिहिली. ही पहिलीच कादंबरी तिच्या वेगळेपणामुळे चर्चेचा विषय ठरली.

'बाबुराव मुसळे' - यांनी 'हल्याहल्या दुध दे' १९८५ मध्ये एका शेतकऱ्याच्या शोकांतिका चितारणारी यशस्वी कादंबरी म्हणून विचार करावा लागतो. 'परवाल' ही १९८५ मध्ये लिहिली. यात घरोघर परवालीने पाणी पुरविणाऱ्या माणसांच्या जीवनातील दुःखदैन्याचे चित्रण करण्यासाठी ही कादंबरी लिहिली.

'अशोक व्हटकर' - 'मेलेलं पाणी' मधून ढोर समाजाचे जीवन शब्दबद्ध करणाऱ्या या लेखकाने 'बगाड' १९८४ मध्ये ही कादंबरी लिहून ग्रामीण जीवनाचे एक वेगळे रूप वाचकासाठी ठेवले आहे.

'नागनाथ कोतापळे' - हे ग्रामीण साहित्य चळवळीतील एक महत्त्वाचे नाव आहे. त्यांच्या 'उलट चालिला प्रवाहो' - आणि गांधारीचे डोळे १९८५ या कादंबऱ्यांचा परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. 'गांधारीचे डोळे' - मध्ये कोतापळे यांनी राजकारणाचे हिडीस रूप व त्यातील सामाजिक जाणीवांचे बेगडीपण उघडकीस आणले आहे.

'राजन गवस' - यांनी 'चौडक' १९८५ मध्ये आणि 'भांडारभोग' १९८८ मध्ये या कादंबऱ्या लिहून जोगतिणी आणि त्यांच्या जीवनाचे दुःख भोग चित्रीत केले आहे. 'भांडारभोग' या कादंबरीत त्यांनी जोगत्याच्या जीवनाची परवड चित्रित केली आहे.

'वासुदेव मुलाटे' - 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' १९८९ मध्ये ही कादंबरी लिहिली. ग्रामीण भागातील सहकार क्षेत्र कसे बनले याचे वास्तव चित्र केले आहे. सहकार क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे भीषण वास्तव चित्रण करणारी ही एक कादंबरी आहे.

‘रामचंद्र पठारे’ – ग्रामीण मानसिकतेचा आडवा छेद रामचंद्र पठारे यांनी ‘पाचर’ १९८९ या कादंबरीत घेतला आहे.

आणखी काही कादंबऱ्या

‘विश्वास पाटील’ यांची ‘आंबी’ १९८० ही उल्लेखनीय कादंबरी आहे. घरंदाजपणाच्या कल्पनेत जखडलेल्या मराठा कुटूंबातील एक दुर्दैवी मुलीची ‘आंबीची’ ही कथा आहे. ‘पानीपत’ सारखी ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली असली तरी ‘पांगिरा’ १९९० आणि ‘झाडाझडती’ १९८१ च्या रूपाने ते पुन्हा समकालीन समाजवास्तवाकडे वळलेले दिसून येतात. त्यांची ‘झाडाझडती’ लक्षणीय कादंबरी आहे. धरणग्रस्तांच्या जीवनाचे आशयद्रव्य या कादंबरीत आले आहे. आर्थिक आणि राजकिय बदलात आपले सत्व हरवलेल्या दोन गावाची कथा ‘पांगिरा’ या कादंबरीत चित्रीत झाली आहे.

‘अरुण साधू’ – यांनी दुष्काळामुळे वाताहात झालेल्या शेतकरी कुटूंबाची कथा हा अरुण साधू यांच्या ‘शापित’ चा विषय आहे.

‘ह.मो. मराठे’ – यांनी १९८० मध्ये कोकणच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या ‘देवाची घंटा’ या कादंबरीत दारिद्र्यामुळे आगतिक झालेल्या मनाचा शोध घेतला आहे.

‘बा.ग. केसरकरांच्या’ – ‘वायटूळ’ मध्ये शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या ग्रामीण व नवतरुणाच्या जीवन संघर्षाची कथा येते.

‘रविंद्र शोभणे’ हे ग्रामीण वास्तवाचा आविष्कार घडवू पाहणारे एक नाव आहे. त्यांची कौडी १९९२ मध्ये लिहिलेल्या कादंबरीत गणपत आणि कौशी या कष्टकरी दांपत्याची हालअपेष्टांची कथा या कादंबरीत लेखकांनी वर्णन केले आहे.

विदर्भातील सारंगपूरसारख्या एका लहानशा गावात पाणीटंचाईमुळे निर्माण झालेल्या दुरावस्थेची कथा ‘तहान’मध्ये १९९८ मध्ये सदानंद देशमुख यांनी सांगितली आहे.

‘रंगराव बापू पाटील’ यांनी ‘विधवा बकूळा आणि शिंपी पैलवान’ यांची शृंगारकथा ‘दंश’ मध्ये वर्णिली आहे.

‘व. बा. बोधे’ – यांच्यासारखा लेखक मनोरंजनात्मक लिहिण्यातच धन्यता मानताना दिसतो. त्यांनी ‘जंगल’ १९७८, ‘कातण’ १९७९, ‘चांगभल’ १९८२, ‘गजरी’ – १९८८ इत्यादी अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या. आजही त्यांचे कादंबरी लेखन सातत्याने सुरु असताना दिसते.

२००१ मध्ये डॉ. आनंद यादवांची ‘कलेचे कातडे’ ही कादंबरी या कालखंडात दिसून येते. या कादंबरीत लेखकाच्या जीवनाचा शोध त्या लेखकाच्या जीवनाची शोकांतिका हळूहळू कशी होत जाते याची प्रत्ययकारी जाणीव ‘कलेचे कातडे’ ही कादंबरी देते. आतापर्यंतच्या कादंबरीपेक्षा ही कादंबरी निराळी आहे. कलावादाच्या विविध चढउताराचे चिकित्सक चित्रण करणारी लालित्यपूर्ण व कलात्मकतेचे भान असणारी वैचारिक ललित कृती योग्य ठरेल.

अशाप्रकारे या वाटचालीत २००१ पर्यंतच्या कादंबरीचा आढावा घेतला आहे.

सारांश :

कादंबरीची संकल्पना व स्वरूप या विषयी मांडणी करत असताना कादंबरी वाङ्मय प्रकार म्हणजे काय कादंबरीची उत्पत्ती केव्हा झाली कादंबरीची व्याख्या, कादंबरीचे घटक, कादंबरीचे स्वरूप याचा विचार केला आहे. तसेच कादंबरीच्या वाटचालीचाही विचार केला आहे. ‘कादंबरी’ हा वाङ्मयप्रकार जीवन प्रवाहाबरोबर चालणारा, वाहणारा, बदलत जाणारा साहित्यप्रकार हे आपणास कादंबरीच्या स्वरूपात दिसून आले आहे. हे कादंबरीच्या उत्पत्तीबाबत अनेक अभ्यासकांनी आपले विचार मांडले. कादंबरीची व्याख्या अनेक अभ्यासकांनी मांडल्या आहेत. व्याख्येत कादंबरीचे स्वरूप उलघडताना दिसते. कादंबरीचे स्वरूप वेगवेगळ्या विचारवंतांनी सांगितले. कादंबरी वाङ्मयास ‘जीवनाचा आरसा’ असे म्हटले आहे. कादंबरीचे घटक पाहताना

कथानक, व्यक्तीचित्रण वातावरण, संघर्ष, भाषाशैली मनोविश्लेषण याचा विचार केला आहे. या सर्व घटकातून कादंबरीची निर्मिती प्रक्रिया कशी असते हे दिसून यायला मदत होते. याशिवाय प्रस्तुत प्रकरणात कादंबरीच्या वाटचालीचाही आढावा घेतला आहे.

****

संदर्भ ग्रंथ

- १ कुलकर्णी मदन - 'मराठी प्रादेशिक कादंबरी तंत्र आणि स्वरूप' श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, आवृत्ती पहिली - १९८४, पृ. २.
- २ पाटील गंगाधर - 'समीक्षेची नवी रूपे', मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८१, पृ. ७९.
- ३ भागवत दुर्गा - 'केतकरी कादंबरी' मौज प्रकाशन गृह मुंबई, पहिली आवृत्ती १९६७, पृ. ७, प्रस्तावना.
- ४ फडके भालचंद्र - 'प्रदक्षिणा', प्रकाशक अ.अ. कुलकर्णी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९६५, आवृत्ती पहिली, पृ. २०२.
- ५ कुलकर्णी भीमराव - 'कादंबरी' 'घटना व रचना' पंडित अनंत कुलकर्णी व्यक्ती आणि संस्था संपा. पंडित कुलकर्णी प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली १९७२, पृ. १४६.
- ६ जाधव रा. ग. - 'मराठी विश्वकोश', खंड- ३, 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, आवृत्ती पहिली, १९७६, पृ. ५९९.
- ७ नेमाडे भालचंद्र - 'टीका स्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १९९०, पृ. २५३.
- ८ कुलकर्णी श्री. मा. - 'कादंबरीची रचना' - उन्मेष प्रकाशन, नागपूर २, आवृत्ती पहिली, १९७५, पृ. १५.
- ९ देशपांडे कुसमावती - 'मराठी कादंबरी' पहिले शतक मुंबई मराठी साहित्य संघ आवृत्ती दुसरी, १९७५, पृ. ७८.

- १० बांदिवडेकर चंद्रकांत - 'मराठी कादंबरी इतिहास', १९८९,
मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, पृ. ५,६.
- ११ हस्तक उषा - 'कादंबरी' भागवत श्री पु. रसाळ सुधीर व
इतर साहित्य, अध्यापन आणि प्रकार मुंबई
पॉप्युलर/मौज १९८७, पृ. २६१.
- १२ बापट प्र. वा. आणि गोडबोले-
ना. वा. 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास', व्हिनस
प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती तिसरी, १९७३,
पृ.१८९.

*****